

MEDŽIDA SELMANOVIĆ
(Sarajevo)

UTICAJ TURSKO-OSMANSKE POLITIKE NA ISLAMIZACIJU U BOSNI

Islamizacija jednog velikog dijela stanovništva u Bosni tekla je u dužem procesu na koji je bitno uticala politika tursko-osmanskog feudalnog društva u cilju uspostave tursko-osmanske vlasti na bosanskim prostorima. Kako je u historijskom vremenu uspostave vlasti nad bosanskim prostorima tursko-osmanski feudalni sistem bio definisan suštinskim odnosom prema zemljišnoj svojini, on je osmislio oblik vlasti koja je po uspostavi donijela korijenite promjene unutar bosansog stanovništva.

Da bi uočili promjene koje je donijela uspostava tursko-osmanske vlasti u Bosni, potrebno je da se podsjetimo u što kraćim opservacijama na osobnosti ove vlasti nastale u evoluciji tursko-osmanskog društvenog bića, shodno historijskim prilikama i društvenim procesima unutar tog bića i utvrdimo polazišta za naše izlaganje.

U trajanju historijskog procesa velike seobe naroda osmanski Turci naseljavaju dijelove Anadolije u stadiju rodovsko-plemenskog društvenog uređenja, koji ima značajke zajedničke svojine nad dobrima, zasnovanim na tradicijama i stepenu razvoja nomadsko-stočarskog ratničkog življenja.

Ortodokсни islam, kao religija, bio je prihvaćen od tursko-osmanskih plemena u ovom stepenu razvoja društvenih odnosa pored ostalog i zato što nije bio u suprotnosti sa shvatanjem o zajedničkom korištenju ekonomskih dobara i dobrima stečenim u obliku ratnog plijena. Vremenom on postaje najbitniji oslonac tursko-osmanske feudalne ideologije.

Prihvatanjem islama nije se promijenilo shvatanje o zajedničkom vlasništvu ekonomskih dobara. Ono se usaglasilo i modifikovalo u institutu *erazi miri*.

Erazi miri, u principu, predstavlja oblik zajedničke svojine nad zemljišnim dobrima i zajedničkom korištenju od strane vladajuće feudalne klase. Kao osnovna baza naturalne agrarne proizvodnje, *erazi miri* vuče korijene iz oblika opšte rodovsko-plemenske svojine i ima podlogu u zakonima razvoja društva.

Institucija *erazi miri*, u upravno-svojinskoj kompetenciji centralne vlasti, od samog početka primjene uslovila je razvoj timarskog sistema kao svog instrumenta u zajedničkom korištenju ekonomskih dobara agrarno-naturalne proizvodnje od strane feudalne vladajuće klase. U oligarhijskom ustrojstvu, po

vertikalnom stepenovanju unutar vladajuće feudalne klase tursko-osmanskog društva, isključivo pravo pripadalo je sultanu da raspoređuje korištenje zemlje unutar feudalne vladajuće klase, odnosno da dodjeljuje prihode sa ekonomskih jedinica kao što su *timari*, *zeameti* i *hasovi*. Uslijed ovako uspostavljene ekonomske zavisnosti i administrativne podložnosti feudalne klase u odnosu na sultana, ovaj oblik klasno-feudalnih odnosa nije bio izložen procesima raslojavanja unutar feudalne vladajuće klase koji su karakteristični za zapadni oblik evropskog feudalnog sistema.¹ Devijacije će nastati tek docnije, u promjenama svojinskih odnosa prema instituciji *erazi miri* i kompetenciji centralne vlasti sultana, što će dovesti do promjena u međuklasnim odnosima i znatno otežati položaj eksploataisanog težačkog življa.

Vremenski, početke tursko-osmanske vlasti na prostorima ukinute srednjovjekovne bosanske države, početke procesa islamizacije ili početke drugih procesa koje je inicirala tursko-osmanska politika, treba tražiti još u vrijeme postojanja skopskog krajišta. Međutim, tek po formiranju bosanskog sandžaka ovi procesi su uhvatili snažan zamah i izvršili duboke društvene promjene unutar stanovništva.

Kako je poznato, nakon brzih i širokih vojnih operacija, tursko-osmanske operativne vojske pod vodstvom samog sultana Fatiha, ukinuta je sred-njovijekovna bosanska država, ali je nakon povlačenja tursko-osmanskih operativnih vojnih potencijala i protiv-udara mađarske vojske sa sjevera i Herceg-Stjepana i njegovih sinova sa juga, turska vojska uspjela da zadrži uski pojas u Podrinju sa Zvornikom i relativno uski pojas teritorija na potezu Foča-Hodidjed-Visoko i na ovom drugom pojasu uspostave bosanski sandžak.

Bosanskom sandžaku bila je dodijeljena veoma složena uloga nosioca tursko-osmanske politike, koja je prvenstveno bila usmjerena u pravcu uspostave tursko-osmanske vlasti na prostorima ukinute srednjovjekovne bosanske države i stvaranju uporišta u stanovništvu ovog teritorija, suglasno zacrtanim ekspanzionističkim ciljevima u pravcu Sredozemlja i Srednje Evrope. U fazi konsolidacije bosanskog sandžaka, tursko-osmanska politika je svoju elastičnost i izvjesnu toleranciju prema preostaloj bosanskoj vlasteli skoncentrisanoj u gornjem toku rijeke Bosne na potezu Visoko-Zenica-Vranduk, priznavajući im neka prava na njihovim feudalnim posjedima. Svjesni da domaće stanovništvo nerado gleda Turke kao okupatore, pokušali su da uspostave marionetsko bosansko kraljevstvo sa sjedištem u gradu Vranduku. Marionetskog vladara ili vladare nije priznavala bosanska vlastela, pa ova epizoda tursko-osmanske politike nije imala nikakvog historijskog značaja.

1. Filipović Nedim ukazuje da su u početku formiranja tursko-osmanske države postojali elementi rano feudalnih odnosa nasljeđenih od Sedžuka, ali su oni brzo ukinuti uspostavom timarskog sistema, u radovima: *Princ Musa i Šeyh Bedreddin*, Sarajevo 1971.; "Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)", *Godišnjak istorijskog društva*, IV/1952.; "Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara", *Radovi filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 1963. godine, i drugim.

Ubrzo, tursko-osmanska politika svoje aktivnosti usmjerava ka masama župsko-ratarskog stanovništva. Ovo stanovništvo na prostorima ukinute srednjovjekovne bosanske države, etnički dualno, sa većinskim dijelom stanovništva slavenskog porijekla i manjinskim dijelom kojeg su sačinjavale vlaške etničke grupacije, heterogeno po konfesionalnoj pripadnosti, iscrpljeno stalnim ratovanjima i svakodnevnicom tog vremena, bilo je pogodan medij za primjenu politike u svrhu ostvarenja zacrtanih tursko-osmanskih političkih i vojnih ciljeva.

Usmjeravanje tursko-osmanske politike ka seljaštvu bilo je uslovljeno činjenicom da je na tom području, u vrijeme konsolidacije bosanskog sandžaka, bila skoncentrisana tursko-osmanska vojska koja je uspjela da sačuva teritorij na kome se formirao bosanski sandžak. U ovom vremenu stabilizacije potrebno je bilo dosljednije uspostaviti timarski sistem na tom području u svrhu izdržavanja skoncentrisanih vojnih potencijala koji su bili raspoređeni po gradovima i utverdama u nedefinisanim i lako promjenljivim granicama. Ovom postupku su izvjesnu poteškoću činila priznata feudalna lena domaćeg plemstva na kojima su bili zadržani stari klasni odnosi u kojima je kmetstvo bilo u daleko nepovoljnijem položaju od raje uključene u timarski sistem. Da bi otklonila tu poteškoću, tursko-osmanska politika je preostalom plemstvu otvorila vrata vojnih službi koristeći njihovu težnju za očuvanjem plemićkog statusa, uklanjala ih sa njihovih feudalnih posjeda dajući im službe u drugim dijelovima Carstva, gdje su se postepeno islamizovali.

Zapaža se u najranijim popisnim registrima, koji se odnose na područje bosanskog sandžaka u vrijeme njegove konsolidacije, da gotovo i nije bilo na njegovom području islamizovanog življa.

Prve vojne akcije bosanskog sandžaka bile su usmjerene prema Hercegovini. Razlog za to nalazimo u činjenici da su posade i vojni potencijali na ovom teritoriju predstavljali daleko slabiju prepreku tursko-osmanskim vojnim formacijama, nego što je to bilo na sjeveru gdje su egzistirale jajačka i srebrenička banovina koje su predstavljale strateške tačke odbrane mađarskog teritorija. Uostalom, na teritoriji Hercegovine su osmanski Turci, smišljenim političkim potezima, dobili podršku u dijelu stanovništva etničkih, vlaško-katunskih grupacija, koje su u to vrijeme većinom bile u stadiju rodovsko-plemenskog društvenog uređenja, sa društvenim osobenostima, zajedničke svojine sadržane u stoci i načinu nomadskog življenja.

Na simpozijumu o Vlasima, na temu " Vlasii u XV i XVI vijeku" , održanom u Sarajevu od 13. do 16. XI 1973. godine, prezentirano je mnogo saznanja u referatima, saopćenjima i diskusijama. No unatoč svemu rečenom na ovom simpozijumu, ostalo je dosta pitanja koja nam se logično nameću i koja zahtijevaju odgovore proistekle iz historijskih izvora, a koja se odnose na Vlahe u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Oni su evidentni i u historijskoj građi iz tursko-osmanskih izvora. Naša pretpostavka je da su ove vlaške grupacije bile heterogene po konfesionalnoj pripadnosti.

Naime, ako pažljivije pogledamo mapu razvoja i širenja srednjovjekovne bosanske države koju je izradio Marko Vego, zapaziti ćemo, da su u trajanju ove države, svoja staništa vlaške grupacije imale širom Hercegovine i dijela Dalmacije koji je u datom historijskom vremenu pripadao ovoj državi. U svojim nomadskim kretanjima za stokom, najsjevernije su išli nešto malo dalje od granice uticaja mediteranske klime, odnosno da su neke vlaške skupine imale svoje katune i na područjima sjevernije od ovih planina. Prema mapi, Marko Vego je većinu ovih etničkih vlaških skupina identifikovao kao Vlasi Burmazi, Vlasi Hrabreni, Vlasi Predojevići i slično. Sigurno se zna da su se bavili pretežno nomadskim stočarenjem, zatim prevozom robe, a pojedine vlaške starije su se bavile i trgovinom za svoj ili tuđi račun.

Vlaške skupine su brojnošću predstavljale znatne vojne potencijale i kao vojnici su povremeno bili u službi pojedinih pripadnika krupne bosanske vlastele u njihovim međusobnim razmiricama.² Gotovo da pripadnici ovih skupina i nisu učestvovali u podjeli feudalne vlasti u vrijeme egzistencije srednjovjekovne bosanske države.

Raznolikost vlaških nomadskih etničkih skupina po konfesionalnoj pripadnosti, prema našem mišljenju, nastala je uporedo sa teritorijalnim širenjem i jačanjem feudalne srednjovjekovne bosanske države, kao i kod slavenskog etničkog dijela stanovništva, što daje karakteristiku posebnosti. Inače, ova šarolikost stanovništva u ovoj srednjovjekovnoj državi je sa prisustvom hrišćanstva jedna od osobenosti koju je vješto iskoristila tursko-osmanska politika, pa ćemo se, ovom prilikom, ukratko, podsjetiti na neke njene posebnosti.

Naime, najveći politički uticaj na unutrašnje prilike i samostalnosti slavenskih država na balkanskim prostorima imale su moćne crkve. Osloboditi se crkvenog uticaja, rimskog katoličanstva i vizantijskog pravoslavlja, značilo je posebno za nemanjičku Srbiju i srednjovjekovnu Bosnu u njihovim državnim konturama, politički suverenitet, samostalnost i vlastiti razvoj. Za razliku od drugih slavenskih srednjovjekovnih država koje su već bile izgubile samostalnost, srpski vladar Stevan Nemanja je izdvojio i organizirao srpsku pravoslavnu crkvu, dok je u istom historijskom dobu, bosanski vladar Kulin-ban prihvatio hrišćanstvo kao osobenu religiju na prostorima svoje države. Pojava i principi hrišćanstva na prostorima srednjovjekovne bosanske države su takođe dosta nerazjašnjeni u nedostatku sigurne i vjerodostojne građe. Na simpoziju održanom u Skoplju 30-31. V 1978. godine na temu " Bogumilstvo na Balkanu u svjetlu najnovijih istraživanja" , Salih H. Alić prezentirao je referat pod naslovom "Bosanski kristijani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu" . Na osnovu pokazatelja ustanovio je sličnosti, ali i razlike koje hrišćanskoj-bosanskoj crkvi daju svojstvenu osobenost. Kako je ova religija uhvatila duboke korijene u stanovništvu svih kategorija srednjovjekovne bosanske države, ne

2. Kovačević-Kojić, Desanka: *Gradska naselja srednjovjekovne Bosanske države*, Sarajevo 1978.

može se isključiti mogućnost da je i dio vlaških katunskih grupacija bio zahvaćen hristijanstvom. Na ovu mogućnost nas navode nekropole hristijanskih stećaka kao što je nekropola hristijanskih stećaka na Krošnjama, na planini Bjelašnici, zatim u blizini katuna na Mrtvanjskim Stanarima ili na planinama Čvrsnici i Prenju.

Kako je poznato iz historije, pomjeranjem državnih granica na istok i zapad do Jadranskog mora, u kompetenciji vlasti bosanske srednjovjekovne vlastele našle su se kako vlaške tako i slavenske mase stanovništva koje su na zapadu bile pod jakim uticajem katoličanstva, dok su u istočnim dijelovima bile pod uticajem nemanjičke pravoslavne crkve. Pod kompetencijom vlasti bosanske srednjovjekovne vlastele, koja je u većini konfesionalno pripadala hristijanstvu ili kriptohristijanstvu ako su to političke prilike uslovljavale, kod stanovništa, naročito kod vlaških skupina, slabe veze sa srpskom pravoslavnom crkvom, dok je kod vlaških grupacija i slavenskog stanovništva na Zapadu stanje bilo nešto drugačije.

U centralnom dijelu bosanskog sandžaka došlo je do određene konsolidacije i stanovitog mirnog stanja, pa zapažamo da je proces islamizacije bio u toku. Dosta jak zamah procesa islamizacije obuhvatio je sela na prostorima sliva gornjeg toka rijeke Bosne i gornjeg toka rijeke Vrbasa krajem XV i početkom XVI vijeka. Tačne razloge ne znamo, ali sa velikom dozom vjerovatnoće možemo pretpostaviti da je do ovog zamaha došlo pri uklapanju seoskog stanovništva u timarski sistem i njegovim nastojanjem za zauzimanjem povoljnijeg statusa u okviru tog sistema.

Naime, tursko-osmansko društveno feudalno uređenje je bilo dosta složena organizacija. U njegovoj osnovnoj klasnoj podijeljenosti razlikujemo dvije osnovne grupacije stanovništva. Prva se odnosi na korisnike *erazi miri* rangirane u timarskom sistemu veličinom feudalne rente od najnižeg timarskog lena do carskog hasa posjeda, što opet predstavlja ljestvicu statusa i odnosa unutar same vladajuće klase.

I druga grupacija stanovništva, koja je predstavljala agrarne proizvode i u tursko-osmaskom društvu imala je statusnu ljestvicu.

Svakako, na dnu te ljestvice bili su ljudi sa statusom roba koji se zadržao kao rudiment robovlasničkog društvenog uređenja u cijelom feudalizmu. Na nešto višem stupnju bio je kmet nemusliman koji je u samom timarskom sistemu imao daleko bolji položaj od kmeta u evropskom feudalizmu, ali je bio opterećen maksimalnim davanjima. Na slijedećoj stepenici bio je pripadnik vlaških stočarskih skupina koji je bio unekoliko privilegovan u davanjima i njemu je tursko-osmanska politika širom otvorila mogućnost naseljavanja na napuštene obradive površine u Bosni a njegov status je bio regulisan vlaškim kanunima. Islamizovani kmet je bio u kmetskom odnosu zavisnosti o čemu nam jasnu sliku daju popisni registri i njegova su davanja bila manja, ali su mu davane mogućnosti da uznapreduje učešćem u ratu ili na neki drugi način, i zauz-

me neki povoljniji status. Ipak, i ovaj dio stanovništva u rajinskom odnosu bio je element višestruke eksploatacije.

Ova gruba digresija nam daje samo površno ustrojstvo odnosa u tursko-osmanskom društvenom uređenju koje je bilo daleko složenije, ali će nam poslužiti kao jedno od polazišta u našem daljem izlaganju.

Imajući u vidu ovu digresiju, možemo zasnovati pretpostavku da je u prvom vremenu poslije konsolidacije bosanskog sandžaka u gornjim tokovima rijeka, Bosne i Vrbasa pojačan proces islamizacije i da je došlo do konkurentne nivelacije u zauzimanju povoljnijeg statusa na društvenoj ljestvici, izazvane u prvo vrijeme razlikama u konfesionalnim pripadnostima. Našu pretpostavku potkrijepljuje i činjenica da je taj dio bio, u vremenu srednjovjekovne bosanske države, najgušći po broju utvrđenih gradova i sela uz njih, da je taj dio teritorija bio izložen presiji katoličanstva potporom posljednjih bosanskih kraljeva i da je tursko-osmanska vojska na ovom području zatekla veliki broj kriptohristijana. Sve su to razlozi koji su naveli voditelje i kreatore tursko-osmanske politike da se u ovom dijelu bosanskog teritorija, nakon pažljive procjene stanja, političkim potezima razračunaju sa preostalom bosanskom vlastelom i katoličkom crkvom uklapajući njihova zemljišna dobra u timarski sistem, a uz obavezu raznih davanja islamskom feudalnom gospodaru. Ovim činom su poljuljani i ograničeni autoritet katoličke crkve i domaće vlastele, i istovremeno činom prihvatanja islama otvorene knetsko-ratarskom življu mogućnosti zauzimanja povoljnijeg ekonomskog i društvenog statusa na ljestvici ustrojstva tursko-osmanskog društvenog uređenja. Kao posljedicu i danas uočavamo dosta brojna naselja muslimanskog življa u blizini samostana u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Visokom i uopšte na teritoriju prvobitnog jezgra bosanskog sandžaka.

Stalno ratno stanje, uspostavljeno na teritoriju kojeg bi označili slivovima srednjih tokova rijeka Bosne i Vrbasa, prorijedilo je u velikoj mjeri župsko-ratarsko stanovništvo slavenske etničke mase, izloženo stalnim upadima i pljačkašim pohodima iz jajačke banovine i sa teritorija bosanskog sandžaka. Migracija župsko-ratarskog stanovništva gotovo je opustjela prostore na plodnim i za agrarnu proizvodnju sposobnim površinama.

Pred tursko-osmansku politiku stavljen je zadatak revitalizacije agrarne proizvodnje i uspostava organizacije vlasti, a samim tim i uspostava ekonomskih i društvenih odnosa u suglasnosti sa islamom i tursko-osmanskom feudalnom ideologijom. U masama etničkih vlaških grupacija iz Hercegovine, tursko-osmanski kreatori politike su našli onu kvantitativnu snagu koja će, tokom XVI vijeka, stvoriti jedan osoben medij izmještanosti sa etničkim slavenskim življem iz koga će u procesu islamizacije i biološkog miješanja izrasti jedan novi društveni kvalitet na prostorima Bosne.

Doseljavanjem vlaških etničkih skupina na ratovanjem opustjele i stanovništvom prorijeđene prostore sposobne za zemljoradnju, neminovno je vodilo ostvarenju zacrtanih tursko-osmanskih vojnih i političkih ciljeva, ali je inicira-

lo niz društvenih procesa.

Prije svega, tursko-osmanska vlast je kolonizacijom vlaških skupina i njihovim vezivanjem za obradivu zemlju stvarala uslove koji su omogućavali uspostavu vlasti nad tim skupinama. Zatim, ovim se postizala i revitalizacija agrarno-naturalne proizvodnje obradivih površina što je stvaralo preduslove za dosljednu primjenu timarskog sistema. Sa pozicija odbrane i uspostave kompetencije vlasti, tursko-osmanska politika je računala na to da će pripadnici vlaških etničkih skupina novostečenu imovinu grčevito braniti. Stoga je uz dodjelu zemlje, vlaškim starješinama ili čitavom plemenu davala zaduženja, dužnosti ili službe i obavezu učešća u ratnim pohodima. Time je popunjavala svoje vojne potencijale, odnosno poluvojne i prateće formacije. Jasne primjere nalazimo u popisnim registrima iz 1562. godine gdje su navedene vlaške skupine u vršenju derbendske službe na primjer u klancima Vrh-Crepanjska, ili Vrh-Lašva u jajačkoj nahiji.³ Interpolacijom svježih i za tursko-osmansku politiku dosta lojalnih vlaških skupina stanovništva unutar župsko-rataskog slavenskog življa, tursko-osmanska politika je razbijala kompaktnost masa slavenskog etničkog življa pri čemu je strogo vodila računa o konfesionalnoj pripadnosti doseljanih grupacija u odnosu na konfesionalnu pripadnost slavenskih masa stanovništva. Ovim objašnjavamo naseljavanje u širokoj fronti duž kontura sjevernih granica bosanskog sandžaka vlaških grupacija srpsko-pravoslavne religije s regije istočno od rijeke Neretve, ali imamo i sigurne dokaze da su naseljene vlaške skupine katoličke orijentacije u rubna područja zborničkog sandžaka. Ovim se smanjivala mogućnost eventualnog otpora stanovništva prema uspostavi i učvršćenju tursko-osmanske vlasti, posebno u većinskim masama stanovništva pod uticajem katoličanstva i pretpostavkama proisteklim iz tadašnjih odnosa katoličanstva prema islamu i obratno.

Historijska je činjenica da su vlaške etničke grupacije doseljene u Bosnu doseljivane na obećanu im zemlju bez ikakvog pritiska na promjenu konfesionalnosti, sa određenim privilegijama, olakšicama, a nakon naseljavanja

3. *Opširni defter za Bosnu 1562. godine*. Orijentalni institut u Sarajevu br. 78. Original u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 1071, F. 277.

4. " To su Vlasi koji su došli s vana, naselili se i daju pristojbu po vlaškom običaju, a prihod od njih je (upisan) na sandžak-bega. Oni spadaju u skupinu Vlaha kraljeve zemlje i has su mirlive Bosne" . (zatim slijede pobrojana davanja da bi se tekst nastavio) " Pored svega ovoga, kad bude pohod, iz svakih 10 kuća izlazi po jedan konjanik i pod oružjem učestvuje u pohodu na konju. Pošto ta služba bude završena, oni su oprošteni i oslobođeni ostalih nameta. Ali neoženjeni između njih ne daju ništa. Pošto se ožene, daju svoje pristojbe po onome što je spomenuto. Ranije je gospodin Vildan tako upisao. Ali je zakon to da se daje po dimu (tütün) . Tako je ubilježeno u (ovaj) defter" .

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zbornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Saopštavaju: Đurđev Branislav, Filipović Nedim, Hadžibegić Hamid, Mujić Muhamed i Šabanović Hazim. Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, Serija I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957. str.13. i str. 14.

uživale su povoljniji položaj od nemuslimanskog knetskog življa. Povoljniji položaj je bio regulisan posebnim kanunima kao što su "kanun o Vlasima oblasti Pavlovića iz 1485. godine", "kanun o Vlasima Kraljeve zemlje iz 1489. godine". Veoma je upečatljiv dio teksta koji se odnosi na vlaške grupacije koje su doseljene u nahiju tvrđave Maglaj kao dio kanuna o Vlasima Kraljeve zemlje.⁴

Očito je da je tursko-osmanska politika, kolonizacijom i inercijom vlaških skupina unutar župsko-ratarskog stanovništva u Bosni, stavljala raju župsko-ratarskog slavenskog stanovništva u dosta nepovoljniji položaj. Islamizacija dijela župsko-ratarskog seoskog stanovništva bila je promjena njihovog društvenog i ekonomskog statusa naspram doseljenih i povlaštenih nemuslimanskih vlaških skupina, što se očituje, prije svega, u davanjima upisanim u popisne registre kao i povlašteniji tretman kod tursko-osmanskih vlasti, shodno politici islamske ideologije. Inače, nije nam poznato do sada da postoji ijedan zapisan primjer nasilne islamizacije stanovništva ili pojedinca. Međutim, tursko-osmanska politika vođena preko bosanskog sandžaka, suglasno islamskoj feudalnoj ideologiji i šerijatskom pravu, na izvjestan način je nastojala udaljiti hrišćansku crkvu od nemuslimanskog stanovništva. Ova konstatacija se očituje u dijelu teksta u kanun-nami bosanskog sandžaka iz 1516. godine.⁵

Kako smo već utvrdili, tursko-osmanska politika u Bosni je bila usmjerena seoskim masama i društvenim kretanjima unutar tih masa stanovništva. Sredinom prve polovine XVI vijeka i padom jajačke banovine, osvajanje teritorija ukinute srednjovjekovne bosanske države bilo je pri kraju, a pri kraju je bio i proces kolonizacije etničkih vlaških skupina. U ovom periodu uspostavljena je tursko-osmanska vlast, seosko stanovništvo je bilo uklopljeno u timarski feudalni sistem, a proces islamizacije je postepeno jenjavao. Posljednji popisni registar bosanskog sandžaka sačinjen je 1600-te godine.⁶

Obzirom da je ovo izlaganje zasnovano na podacima iz popisnih registara moguće je sumirati posljedice tursko-osmanske politike u odnosu na proces islamizacije seoskog stanovništva, na osnovu podataka iz popisnog registra.

Kada je riječ o povećanju broja stanovništva doseljavanjem vlašskog etnosa na prostore Bosne, tačnu brojnost stanovništva nismo u stanju utvrditi

5. " Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neke se takve novopodignute crkve dadu porušiti, a oni nevjernici i popovi koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset) ".

Kanuni i kanun-naime za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški Crnogorski i Skadarski sandžak. Saopštavaju: Đurđev Branislav, Filipović Nedim, Hadžibegić Hamid, Mujić Muhamed i Šabanović Hazim. Orijentalni institut u Sarajevu. Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, Seria I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, str. 31.

6. *Mufasal defter za Bosnu 1600.* Zbirka Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine br.22/ 3. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Original se nalazi u Ankari TD 477, 478, 479.

stoga što su u popisnim registrima upisani samo muški članovi sposobni za privređivanje. U strukturi stanovništva, a na osnovu samo vlastitih imena upisanih muških pripadnika domaćinstva, teško je razlučiti etnološku pripadnost dvjema osnovnim etničkim skupinama, odnosno skupinu slavenskog stanovništva od stanovništva doseljenih vlaških grupacija. S obzirom da su kasniji popisni registri pisani i u vrijeme kulminacije procesa islamizacije, i kod njih je teškoću predstavljalo ovo razlučivanje, osim ako nije upisana prva generacija koja je primila islam. Osnovna diferentnost u popisnim registrima iskazana je u izrazima *muslim-musliman* i *geber-nemusliman*. Na osnovu izraza *eflak*, kojim se označava pripadnik vlaških skupina, mogli bismo identifikovati pripadnike ovoj etničkoj skupini. U popisnom registru iz 1562. godine nije za pripadnike vlaških skupina upotrebljen izraz *eflak*, ali nam to ne predstavlja teškoću, stoga što su oni prepoznatljivi po vlaškom porezu *filuriji*. Pouzdan podatak o prisustvu vlaških skupina unutar stanovništva sadržan je i u prisustvu upisanog vlašskog starješine *primučura* i njemu pripadajućih džemata, čak i onda kada je dio stanovništva sela djelomično islamizovan. Tako uočavamo na primjer, da džematu *primučura Alije sina Balije* 1562. godine pripada dio sela *Magalj Dol*, a zatim selo *Dubočaniu* jajačkoj nahiji u kojem su popisani devet muslimana i deset nemuslimana koji su plaćali vlaški porez *filuriju*. Iz istog popisnog registra uočavamo selo *Ponjaviće* potpuno naseljeno vlaškim nemuslimanskim življem i *primučurom Mustafom sinom Božidara*.⁷ Interesantno je da je u popisnom registru iz 1600-te godine upisan *knez Piri sin Mustafin* na svojoj baštini u selu *Ponjavićike* koje je već bilo zahvaćeno islamizacijom.⁸

Ako bi stanovništvo na teritoriji srednjovjekovne bosanske države prikazli u geometrijskom obliku površine kruga i pri tome zanemarili procentualnost u odnosima etničkih masa stanovništva, dobili bi grafički prikaz stanja stanovništva kako je to prikazano na ilustraciji 1. u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, a na ilustraciji 2. je grafički prikaz stanja stanovništva na istom teritoriju nakon uspostave tursko-osmanske vlasti i islamizacije.

Selo, kao elementarni subjekt prirodne proizvodnje, uklopljeno u timarski sistem kao osnovni objekt višestruke eksploatacije seoskih masa, nije imalo samo ulogu iskorištavanog seljaštva. Ono je odigralo odlučujuću ulogu u očuvanju etničkih i etnoloških tradicija kulturne nadgradnje ispoljene u običajima patrijarhalnog oblika života, bez obzira na etničku dvojnost, religijsku heterogenost i ogroman uticaj kulture i civilizacije orijenta koje je sa sobom donijela uspostava tursko-osmanske vlasti. Ovo se može objasniti time što je tursko-osmansko društveno, agrarno i državno uređenje nametnuto selu odozgo

7. *Opširni defter za Bosnu 1562*. Orientalni institut u Sarajevu br. 78. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 1071.

8. *Mufasal defter za Bosnu 1600*. Zbirka Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine br. 22/ 3. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Original se nalazi u Ankari TD 477, 478, 479.

preko gradova kao centara administrativne vlasti, ekonomskog i duhovnog života, ostavljajući mu dovoljno prostora za njegov osoben i intiman život u okvirima mentaliteta, običaja i tradicija. Tursko-osmanska vlast pokazala je izvjesnu toleranciju u odnosu na tradicije, običaje i običajno pravo, ukoliko se ono nije suprotstavljalo zakonima i osnovnim postulatima na kojima je izgrađeno tursko-osmansko društvo, i njegovoj feudalnoj islamskoj ideologiji. Intimni život sela u ovom smislu odvijao se različito što je zavisilo od njihovih statusa, odnosno sela u okviru timarskog sistema i sela van njega. Sela uklopljena u *serbest* posjed u okviru timarskog sistema imala su nešto skućeniji prostor za intimni život, jer su bila izložena jačem uticaju gradskih sredina, posebno onda kada su davanja u dijelu agrarnih proizvoda zamijenjena novčanim davanjima i kada je seljak imao potrebu da dio svojih proizvoda zamijeni za novac. Intimniji život imala su sela u okviru *serbest degil* posjeda i sela u okviru vakufa.

Iako je došlo do biloškog miješanja dvije etničke mase u okviru islamizovanog dijela stanovništva u selima, ipak su se očuvale mnoge iskonske tradicije i običaji. Jedna od tradicija očuvanih u okviru intimnog života muslimanskog seoskog življa je epska pjesma u desetercu ili domaće graditeljstvo stambenih prostora.

Od nemuslimanskih dijelova življa u selima, dio stanovništva katoličke konfesionalne pripadnosti bilo je u nešto povoljnijem položaju jer je imalo svoje stare crkvene objekte koje Turci nisu dirali.

Nešto nepovoljniji položaj je imalo življe pravoslavne konfesionalne pripadnosti stoga što je u ovoj pripadnosti bilo uglavnom doseljeno življe vlaških etničkih grupacija. Doseljavanjem, sedenterizacijom i promjenom načina života i djelatnosti, posebno promjenom imovinskog stanja, dolazi do raspada krvne povezanosti plemenskih i rodovskih odnosa pa i slabljenja uticaja pravoslavne crkve. Kako se vidi iz popisnih registara iz 1562. godine i iz 1600-te godine, većina sela je nastanjena mješovitim, odnosno muslimanskim i nemuslimanskim življem.⁹ Tursko-osmanska vlast u vođenju politike prema nemuslimanskom dijelu stanovništva nije spriječavala upražnjavanje vjerskog, hrišćanskog rituala jer bi to bilo u suprotnosti sa principima islama. Kako se već na prvi pogled primjećuje, veći dio stanovništva sela u XVI vijeku čine muslimani, islamizovani pripadnici obadvije etničke grupacije. Iako je intimni duhovni život islamizovanog dijela stanovništva u selima tekao u XVI vijeku pod pokroviteljstvom tursko-osmanskih vlasti, tursko-osmanske islamske feudalne ideologije i jasno zacrtane politike na prostorima Bosne i cjelokupnog stanovništva na ovim prostorima, ipak takav život i na selu ima svoje osobenosti. Prihvatanje islama kao religije dijelu seoskog stanovništva značilo je prihvatanje

9. *Opširni defter za Bosnu 1562*. Orijentalni institut u Sarjaevu br. 78. Original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu TD 1071; *Mufasal defter za Bosnu 1600*. Zbirka Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine br. 22/3. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Original se nalazi u Ankari. TD 477, 478, 479.

regula i normi koje propisuje ova religija, a to je značilo i promjenu načina života. Kod novih muslimana javljalo se niz problema u začinjanju njihove religijske intime. U učenju islama nije bila u upotrebi ikonografija koja je, prema Uspenskom, svojom semiotikom hrišćaninu služila pri shvatanju biblijskog mita.¹⁰ Islam se isključivo oslanjao na pisanu riječ kuranskog teksta. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je stanovništvo sela bilo mahom nepismeno, da je kod stanovništva sela bio u upotrebi maternji jezik, a da je u to doba administrativni i službeni jezik bio tursko-osmanski, onda možemo sagledati kakve su se sve teškoće javile kod novog muslimana. Stoga je ovaj dio stanovništva sela bio daleko više vezan za gradsku sredinu od drugih, jer džamija nije bila samo u funkciji mjesta za upotrebu prilikom molitve, nego je bila i mjesto na kome su se dobivala vjerska tumačenja i vršila vjerska obuka. Tursko-osmanska vlast je podržavala izgradnju džamija svugdje pa i na selu, shodno svojoj islamskoj feudalnoj ideologiji i zacrtanoj politici.

Iako je izgradnja džamija približila duhovnu i kulturnu nadgradnju civilizacija i tradicija Orijenta koje je sa sobom donosila uspostava tursko-osmanske vlasti na prostorima Bosne i izvršila ogroman uticaj ne samo na islamizovani dio seoskog stanovništva nego i na nemuslimanski dio stanovništva, ipak to seosko islamizovano stanovništvo nije olako napuštalo iskonske običaje i tradicije. Ono je samo prilagodilo ono što je nosilo i donosilo od duhovnih i kulturnih vrijednosti u nove uslove seoskog života donekle u zatvorenosti koja je proistekla iz socijalne razlike i socijalnog društvenog stepena, klasne suprotnosti naspram eksploatorske feudalne hijerarhije timarskog sistema.

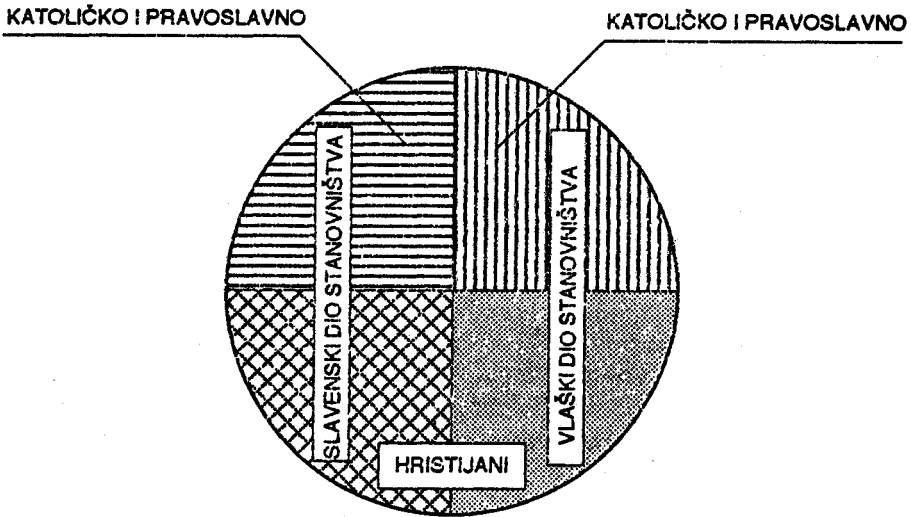
Tursko-osmanski uticaji na stanovništvo sela svih kategorija odvijali su se u raznim komunikacijama sa gradom. Grad je uspio da produži svoj život i nakon uspostave tursko-osmanske vlasti i postepeno se transformiše u novim uslovima u grad orijentalnih obilježja. Uspostava tursko-osmanske vlasti i uklaпанje sela u timarski sistem, pored ostalih posrednih i neposrednih izvršenih promjena, promijenila je i feudalna davanja u vidu agrarnih proizvoda i poluproizvoda za davanja izražena u novcu, odnosno akčama. Sada je seljak mogao ići u grad da zamijeni agrarne proizvode za novac i tako eventualno podmiri neke druge potrebe. Grad, u svojoj razvojnoj transformaciji, postaje važan centar komunikacije ekonomskog i kulturno-duhovnog života. Novonastalom strukturom i infrastrukturuom; ulicama, česmama, hamamima, konacima, hanovima, mektebima, džamijama i tekijama, izgrađenim shodno potrebama islamske feudalne ideologije, grad je zračio snažne uticaje na selo, posebno kod islamizovanog dijela stanovništva. Inače, tursko-osmanska politika je poticala i usmjeravala transformaciju nekih, već postojećih i nastajnje novih gradskih sredina tokom XVI vijeka. Stanovništvo tih gradskih sredina uglavnom je sačinjavalo islamizirani seoski živalj i unatoč svim društvenim i ekonomskim kretanjima kroz ove sredine, privreda ostaje usko vezana za selo sa kojim živi u ekonomskoj simbio-

10. Uspenski B. A: *Poetika kompozicije Semitika ikone*, Beograd 1979.

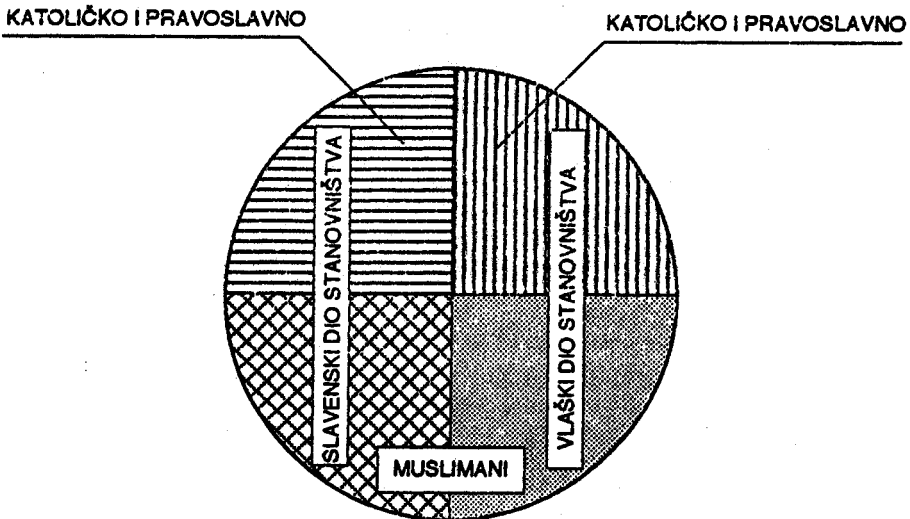
zi u kojoj cirkulira seoski kapital. Duhovni život gradskih sredina tokom XVI vijeka bio je podređen islamskoj feudalnoj ideologiji i islamskoj civilizaciji.

Spoljni izgled ovih gradova je u biti i nužnosti nastao kao posljedica praktičkog privrednog života gradskih sredina i upražnjavanja islama kao religije i praktičnog ponašanja njenih pripadnika po osnovnim i strogim kodeksima ove konfesije. Iz strogih pravila ponašanja vjernika unutar islamske religije javila se potreba za stvaranjem preduslova izraženih u nekoliko činjeničkih nužnosti. Ovdje podrazumijevamo, prije svega, potrebu za džamijama i mesdžidima kao mjestom okupljanja vjernika. Prije upražnjavanja molitvenog rituala i svakodnevnici koju propisuje islam, javila se nužnost za upotrebom vode u funkciji održavanja fizičke čistote kao preduslova za ispoljavanje religijskih normi koje strogo propisuje islam. Stoga među kubetima bosansko-hercegovačkih gradova razpoznamo kubeta hamama, a u infrastrukturi su brojne česme iz kojih teče voda dovedena keramičkim čunkovima sa izvorišta, podignuta u svijesti stanovništva na nivo kulta. Svakako, u toj strukturi se zapažaju krovovi i kupole javnih objekata čije postojanje je uslovio privredni i ekonomski život gradskih sredina i stapaju se sa stambenim objektima u jedinstvenu cjelinu. Sigurno je da javni i sakralni objekti predstavljaju jezgro grada orijentalno-islamskih obilježja oko kojih se razvijaju mahale i gradske četvrti stambenih objekata. Po svojoj funkciji, ova vrsta gradova od doba svojih preformiranja i formiranja ne predstavljaju samo stacionar za vojnu posadu i subjekt u djelovanju tursko-osmanske vlasti, već i centar frekvencije čiji impulsi, shodno islamskoj feudalnoj ideologiji i kulturno-civilizacijskoj nadgradnji, u specifičnim uslovima klasnih odnosa unutar osmanskog feudalizma, prodiru u srž duhovnog i privrednog bića stanovništva i vrše ogroman uticaj na tokove društvenog života. Stoga je nezaobilazna činjenica da su gradovi, poprimajući orijentalno-islamska obilježja, na tlu ukinute srednjovjekovne bosanske države svojim razvitkom gradskog, privrednog i duhovnog života, odigrali veliku ulogu u procesu islamizacije. Gradske sredine su se otvorile u novim uslovima zavedene vlasti, prema seljaštvu i dale jednu osobenost koja je rezultirala osobenom tvorevinom, odnosno stvaranjem posebnog identiteta koji je služio dispenciji politike u Bosni.

Iako se stiče dojam da je mnoštvo procesa, koji su vodili suštinskim promjenama unutar stanovništva, nastalo na spontanim razlozima, ipak su tokovi procesa, posredno ili neposredno usmjeravani vješto vođenom i dobro osmišljenom politikom na tlu bosanskog teritorija, sa vrha tursko-osmanskog feudalnog društva. Ostvarenja ove politike su svakako donijela uspostavu tursko-osmanske vlasti u potpunosti, a time i uklapanje teritorija i dijela njenog stanovništva u korištenju erazi miri i osigurala uporište vlasti u islamizovanom dijelu bosanskog sandžaka.

SLIKA 1. Stanje stanovništva u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi

SLIKA 2. Stanje stanovništva na teritoriji bosanskog sandžaka nakon izvršene islamizacije dijela stanovništva

UTICAJ TURSKO-OSMANSKE POLITIKE NA ISLAMIZACIJU U BOSNI

R e z i m e

Pitanje procesa islamizacije, u svojoj složenosti, još nije u potpunosti objašnjeno. Činjenica je, da se ovaj proces odvijao paralelno sa mnoštvom drugih procesa od XV do početka XVII vijeka. To je period uspostave tursko-osmanske vlasti u jednom složenom procesu koji je donio mnoštvo korijenitih promjena od kojih su posljedice procesa islamizacije najevidentnije.

Iako se, površno gledano, stiče dojam da je mnoštvo procesa koji su vodili suštinskim promjenama unutar bosanskog stanovništva, nastalo na spontanim razlozima, ipak je pažljivim proučavanjem historijske građe uočljivo, da su tokovi tih procesa, posredno ili neposredno, usmjeravani vješto vođenom politikom sa vrha tursko osmanskog feudalnog društva. Ovo izlaganje je identifikacija suštinskih političkih poteza u odnosu na uspostavu tursko-osmanske vlasti nad Bosnom, a stim u skladu na proces islamizacije.

Tursko-osmanska politika je bila, uglavnom usmjerena suprostavljanju vlaške etničke mase stanovništva, do tada, vladajućoj i mnogobrojnijoj slavenskoj etničkoj masi stanovništva. Vješto koristeći konfesionalne i etničke razlike, ova politika je sigurno išla ka ostvarenju zacrtanih ciljeva. Plaćajući lojalnost i podršku vlaškoj etničkoj masi obradivom zemljom i raznim privilegijama na račun slavenske etničke mase, tursko-osmanska politika je obezbijedila snažno uporište. Dio slavenske mase stanovništva je odgovorio prihvatajem islama i promjenom konfesije i stekao uslove zauzimanja povoljnijeg položaja na skali timarskog feudalnog sistema. Uz podršku vođene politike i dio vlaške etničke mase, zbog većih mogućnosti u zauzimanju povoljnijeg položaja, prihvatio je islamsku religiju, što je stvorilo uslove za biološko miješanje u okvirima islamske konfesionalnosti iz čega se izrodio novi etnički kvalitet.

Kako se naš stav, definisan u toku dvadesetpetogodišnjeg radnog iskustva, dijelomično razlikuje, u nekim pitanjima vezanim za ovo izlaganje, od opće prihvaćenih stavova, bilo je neophodno da se na to ukaže u što kraćim observacijama kako bi se postigla logičnost i povezanost izlaganja. Ovo se odnosi na razlike u stavovima o uspostavi i razvoju timarskog sistema, i o stavovima u odnosu na različitosti u konfesionalnoj i etničkoj strukturi stanovništva srednjovjekovne bosanske države.

INFLUENCES OF TURKISH-OTTOMAN POLICY ON ISLAMIZATION IN BOSNIA

S u m m a r y

Question of islamization has not yet been thoroughly explained in all its complexity. The fact is that this process lasted simultaneously with many oth-

er processes during the period from the 15th century until the end of the 17th century. Complicated processes, throughout which Ottoman rule had been established in this period, also caused numerous radical changes, and the most evident among them were the results of the islamization process.

It seemed that the majority of processes which caused radical changes between Bosnian people, had originated spontaneously. But, precise analysis of historical sources revealed that such processes were either direct or indirect products of the policy skilfully led from the summit of Turkish-Ottoman feudal society. This paper identified basic political moves concerning the establishment of Ottoman-Turkish rule in Bosnia and the process of Islamization connected with it.

Turkish-Ottoman policy dictated most of the conflicts between Vlach's ethnical group and, by that time ruling and more numerous, Slav ethnical group. This policy was skilfully using confessional and ethnical differences for the realisation of its own aims. Turkish-Ottoman policy ensured its strongpoint by supporting Vlach's ethnical group, giving them cultivable soil, as well as other privileges in the exchange for their loyalty. Part of Slav population answered to such policy with the acceptance of Islam, what made them suitable for higher positions on the scale of timar-feudal system. Supported by the ruling policy, part of Vlach's ethnical group also accepted Islam, because it offered them better chances for higher positions. Process of islamization enabled biological mixtures in the frame of Islamic religious group, what produced new ethnical quality.

Our attitude, defined during twenty five years long research experience, differed from the widely accepted attitudes concerning some questions mentioned in the report. In order to make logical and fluent report, it was necessary to point out these differences related to the establishment and development of timar system, as well as religious and ethnical structure of the population in Medieval Bosnian State.